MARSIYA VA ELEGIYALARDA HAYOT–MAMOT MASALALARI

Sherqo‘ziyev Shukrulloxon Shuhratjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya
Mazkur maqolada marsiya va elegiya janrlarida hayot va mamot masalalarining badiiy talqini tahlil qilinadi. Ushbu janrlarning genezisi, poetik xususiyatlari hamda insonning hayot va o‘lim haqidagi tasavvurlarini ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Janr tabiatidan kelib chiqqan holda, foniylik, abadiyat va fojiaviylik kabi ekzistensial motivlar ochib beriladi. Marsiya va elegiya janrlarida hayot va o‘lim munosabati muammosi mumtoz adabiyotshunoslik, falsafa hamda badiiy estetika chorrahasidagi eng fundamental hamda falsafiy-psixologik mavzulardan biri sifatida tadqiq etiladi. Ushbu tushunchalarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish uchun ularning janriy tabiati, falsafiy ildizlari va badiiy-funksional xususiyatlariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *marsiya, elegiya, hayot, mamot, lirik janr, motam, badiiy talqin, abadiyat, lirik qahramon xarakteri, umumiylik va xususiylik belgilari.*

KIRISH

Hayot va mamot masalasi insoniyat falsafiy va badiiy tafakkurining eng qadimiy hamda dolzarb muammolaridan biridir. Adabiyot tarixida ushbu mavzu turli janrlarda o‘z ifodasini topgan bo‘lsa-da, marsiya va elegiya janrlari uni eng chuqur, fojiaviy va ta’sirchan tarzda yorituvchi lirik shakllardan sanaladi. Har ikkala janr strukturasida ham insonning yo‘qotish, ayriliq, vaqtning o‘tkinchiligi hamda abadiyat haqidagi ontologik kechinmalari markaziy o‘rin tutadi.

Marsiya va elegiyaning nazariy asoslari. Elegiya qadimgi yunon adabiyotidan boshlangan bo‘lib [1, B. 36], keyinchalik jahon adabiyoti jarayonida keng rivojlangan. Uning asosiy janriy belgisi g‘amgin kayfiyat, falsafiy mushohada va inson ruhiyatining nozik, yashirin qatlamlarini ochib berishdan iboratdir. Marsiya esa ko‘proq motam hamda rituallik ruhidagi asar bo‘lib, muayyan vafot etgan shaxs xotirasiga bag‘ishlanadi [2, B. 162]. Mumtoz Sharq adabiyotida marsiya muhim lirik janr sifatida barqaror shakllangan. Marsiya – biror kishining vafoti munosabati bilan chuqur hamdardlik va ta’ziya izhor qilib yoziladigan she’riy janrdir. Xususan, Alisher Navoiy ustozi Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan o‘z qayg‘usini badiiy ifodalab, yuksak lirik marsiya bitgan. Alisher Navoiy vafot etganida ise tarixchi Xondamir va mavlono Sohib Dorolar tomonidan chuqur qayg‘u aks etgan marsiyalar yozilgan. Ushbu an’ananing davomi sifatida zamonaviy o‘zbek she’riyatida Abdulla Oripovning G‘afur G‘ulom xotirasiga bag‘ishlangan “Alvido, ustoz” she’rini ham marsiya janrining yorqin namunasi sifatida ko‘rsatish mumkin [3, B. 153].

Hayot va mamot talqinining badiiy xususiyatlari. Marsiya va elegiyalarda hayot-mamot masalalari faqatgina biologik mavjudlikning tugashi sifatida emas, balki keng qamrovli falsafiy, axloqiy va ruhiy-intellektual hodisa sifatida talqin qilinadi. Shoirlar o‘limni inson umrining muqarrar va tabiiy yakuni, hayotni esa ma’naviy kamolot hamda sinov maydoni sifatida tasvirlaydilar. Elegiyalarda vaqtning o‘tkinchiligi, yoshlikning ortda qolishi, ayriliq va sog‘inch motivlari ustunlik qilsa, marsiyalarda marhumning

ijtimoiy va insoniy fazilatlari, uning jamiyatdagi o‘rni hamda yo‘qotishning og‘irligi yetakchi o‘ringa chiqadi. Shu jihatdan, har ikki janr insonning borliq va yo‘qlik haqidagi estetik qarashlarini boyitishga xizmat qiladi.

Marsiya janrining ontologik tabiati. Marsiya (arab. – aza tutish, yig‘lash) – lirik turning qadimiy va barqaror janrlaridan biri bo‘lib, unda vafot etgan shaxsning fazilatlari, jamiyat va madaniyat rivojidagi xizmatlari ulug‘lanadi hamda ayriliq dardi, g‘am-andoh tuyg‘ulari yuksak badiiy bo‘yoqlarda ifoda etiladi.

Janrining genezisi: Marsiyaning arxetipik ildizlari qadimgi marosim folklori (yig‘i, yo‘qlov) va mifologik tafakkurga borib taqaladi (bunga turkiy adabiyotdagi “Alp Er To‘nga marsiyasi” yorqin misoldir) [5, B. 521].

Adabiy funksiyasi: Marsiya shunchaki subyektiv qayg‘u ifodasi emas, balki marhumning ijtimoiy-axloqiy maqomini badiiy va ijtimoiy xotira sifatida muhrlashning universal vositasidir. Mumtoz adabiyotda Navoiyning “Xamsa” tarkibidagi “Saddi Iskandariy” xotimasi yoki ustozi Jomiy vafotiga bag‘ishlangan marsiyalari janrning g‘oyaviy-badiiy jihatdan yuksak namunalari hisoblanadi.

Hayot va o‘lim munosabatlarining dialektikasi. Ilmiy-nazariy va falsafiy nuqtai nazardan, marsiyalarda hayot va o‘lim tushunchalari bir-birini inkor etuvchi antagonistik qutblar emas, balki bir-birini taqozo etuvchi dialektik butunlikni (birlik va kurashni) tashkil etadi.

Ekzistensial muvozanat. O‘lim – biologik yakun bo‘lsa-da, marsiya janrida u hayotning mazmun-mohiyatini o‘lchaydigan eng oliy mezon darajasiga ko‘tariladi. Shaxsning tiriklikdagi faoliyati uning o‘limidan keyingi adabiy va ijtimoiy statusini belgilaydi. Ya’ni, o‘lim hayotga ma’no beradi; agar o‘lim muqarrarligi bo‘lmaganida, hayotiy qadriyatlarning (ezgulik, mardlik, saxovat) mutlaqligi va qadri bu qadar teran sezilmagan bo‘lur edi.

Tasavvufiy transformatsiya (Irfoniy konsepsiya): Sharq mumtoz adabiyotidagi marsiyalarda hayot va o‘lim munosabati ko‘pincha tasavvuf falsafasi prizmasi orqali badiiy transformatsiyaga uchraydi:

Hayot – ruhning jism asoratidagi muvaqqat “g‘urbat” va ayriliq davri.

O‘lim – jismoniy fano, lekin ayni paytda ruhning Mutloq Haqiqatga (Allohga) qaytishi, ya’ni Likoulloh (Vosil bo‘lish – Mavlo to‘yi).

Shu sababli, ilmiy tahlilda marsiya faqat pessimistik va tushkunlik kayfiyatini ifodalovchi janr deb qaralmasligi lozim. Unda o‘lim orqali hayotning o‘tkinchiligi (fano) va ruhning boqiyligi (baqo) haqidagi falsafiy-didaktik xulosalar sintezi yotadi.

Marsiyada vaqt va makon (Xronotop) strukturasi. Marsiya matnlarida hayot va o‘lim munosabati maxsus badiiy xronotop (vaqt va makon munosabati) orqali shakllanadi:

O‘tmish: Tiriklik xotiralari	Bugun: Fojia va ayriliq	Kelajak: Ruhiy abadiyat
Ideal va nurli makon hamda vaqt. Bu davrda marhum faol, jamiyatga foyda keltiruvchi subyekt hisoblanadi.	Turg‘unlik, fojiaviy uzilish va dunyoning muvozanati buzilishi. Xaos (tartibsizlik) elementi kirib keladi.	Xotira va asarlar orqali tirik qolish. Bu bosqichda o‘lim ustidan ma’naviy g‘alaba formulasiga erishiladi.

Ushbu xronotopik zanjirda marsiya muallifi yakunda o‘lim ustidan ma’naviy g‘alaba formulasini ilgari suradi: “Isming dillardadir, demak, tiriksan”.

Elegiyaning janriy tabiati va kelib chiqishi. Elegiya (grekcha elegia – g‘amgin qo‘shiq, nolish) – lirik she’riyatning etalon janrlaridan biri bo‘lib, unda g‘amginlik, mahzunlik, hayotdan norozilik, ayriliq va foniylik motivlari yetakchilik qiladi [2, B. 364].

Tarixiy evolyutsiyasi: Antik Gretsiyada elegiya dastlab muayyan she’riy o‘lchov (elegik distrofiya) bilan yozilgan har qanday mavzudagi (jangovar, siyosiy, falsafiy) asarni anglatgan. Biroq keyinchalik Rim adabiyotida (Ovidiy, Tibull, Propersiy) va ayniqsa, Sentimentalizm hamda Romantizm davriga kelib, u toza g‘amgin va falsafiy-melanxolik mulohaza xarakteridagi janriy shaklga aylandi.

Sharq adabiyotidagi muqobili: Sharq klassik she’riyatidagi marsiya janri g‘oyaviy-estetik tabiatiga ko‘ra G‘arb adabiyotidagi elegiyaga juda yaqin turadi. Marsiya ham muayyan shaxsning vafoti munosabati bilan yozilib, unda hayotning foniyligi va o‘lim muqarrarligi haqida falsafiy mushohada yuritiladi.

Hayot va o‘lim munosabatlarining falsafiy-nazariy talqini. Adabiyotshunoslikda hayot va o‘lim muammosi shunchaki biologik jarayon emas, balki ekzistensial (mavjudlik) muammo sifatida talqin qilinadi. Elegiyaning estetik kuchi aynan mana shu ikki qutbning lirik to‘qnashuvida namoyon bo‘ladi.

Dialektik aloqa: Hayot o‘lim orqali qadrlanadi. Ilmiy-falsafiy nuqtai nazardan, elegiyada o‘lim hayotni mutloq inkor etuvchi kuch emas, balki uning mohiyatini va qadrini belgilovchi chegara vazifasini bajaradi. O‘lim borligi uchun ham inson hayoti, sevgisi, yoshligi va baxtli lahzalari qadrlidir. Nemis faylasufi Martin Xaydegger ta’kidlaganidek, inson “O‘limga mahkum bo‘lgan borliq” (Sein-zum-Tode)dir. Elegiya mana shu ekzistensial haqiqatni poetik tilda mukammal ifodalaydi.

“Foniylik” va “Abadiyat” qarama-qarshiligi: Elegiyaning bosh badiiy ziddiyati (konflikti) – vaqtning shiddatli o‘tkinchiligi va insonning abadiyatga bo‘lgan lirik intilishi o‘rtasidagi tafovutdir. Lirik qahramon olamning go‘zalligini, hayotning shirinligini his qiladi, biroq uning tugallanishini mushohada qilib, chuqur falsafiy g‘amga (melanxoliyaga) botadi.

Elegiyada “Hayot va o‘lim” mavzusining badiiy funksiyalari. Elegik asarlarda hayot va o‘lim munosabatlari quyidagi ilmiy-nazariy funksiyalarni bajaradi:

1. Katarsis (halos bo‘lish, poklanish): O‘lim haqidagi g‘amgin she’r kitobxonda shunchaki tushkunlik (depressiya) uyg‘otmaydi, balki uni hayotning asl mohiyati haqida o‘ylashga majbur qiladi, his-tuyg‘ularini ma’naviy jihatdan poklaydi [2, B. 131].

2. Psixologizm: Elegiya inson ichki dunyosining eng nozik, yashirin qirralarini – yo‘qotish dardi, yolg‘izlik, ontologik qo‘rquv va iztiroblarni ochib berish uchun eng qulay lirik janr hisoblanadi.

3. Tabiat va Inson parallelligi (Psixologik parallelizm): Elegiyalarda ko‘pincha tabiatning so‘nishi (kuz, xazonrezgi, quyosh botishi) inson umrining poyoniga yetishi bilan parallel ravishda tasvirlanadi. Tabiat davriy ravishda qayta tiriladi (bahor keladi), lekin inson hayotining faqat bir marta berilishi – elegik fojiani yanada chuqurlashtiradi va estetik ta’sirni oshiradi.

O‘zbek va jahon adabiyotidagi janrlarda namoyon bo‘lishi. O‘zbek mumtoz adabiyotdi marsiya janri g‘oyaviy-badiiy jihatdan o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Shoirlar tarixiy shaxslar, ulug‘ ustozlar yoki yaqin insonlar xotirasiga badiiy jihatdan mukammal marsiyalar yaratganlar. Elegik ruh esa ham mumtoz, ham zamonaviy she’riyatimiz tabiatida keng ko‘lamda uchraydi. Jahon adabiyotida ham elegiya insonning hayot mazmuni, sotsial yolg‘izlik va o‘lim haqidagi falsafiy mushohadalarini ifodalovchi yetakchi janrlardan biri sifatida e’tirof etiladi.

XULOSA

Marsiya va elegiyalar hayot-mamot masalalarini badiiy yoritishda muhim estetik va ma’naviy vazifani bajaradi. Ular insonning o‘z umriga, vaqt qadriyatiga, muqarrar yo‘qotishlarga va abadiyatga bo‘lgan shaxsiy munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi. Marsiya ko‘proq motam, ta’ziya va xotira ruhini muhrlasa, elegiya inson borlig‘i xususida kengroq falsafiy mushohada maydonini yaratadi. Har ikkala janr ham inson qalbining eng ramziy va nozik kechinmalari hamda lirik sinkretizmini aks ettiruvchi o‘ziga xos badiiy vositadir.

Ilmiy-nazariy xulosa sifatida aytish mumkinki, marsiya janrida hayot va o‘lim munosabati – insoniy qadr-qimmatni abadiylashtirish aksologiyasi (qadriyatshunosligi) hisoblanadi. Marsiya insonni o‘lim realligi bilan to‘qnashtirish orqali, uning tiriklikdagi har bir lahzasi, axloqiy tanlovi va o‘zidan keyin qoldiradigan merosi uchun mas’uliyatini oshirishga xizmat qiluvchi falsafiy-estetik fenomendir. U biologik fojiani (o‘limni) ma’naviy va madaniy tantanaga (mangu xotiraga) aylantirishning transformatsion quroli bo‘lib xizmat qiladi.

Ilmiy-nazariy jihatdan elegiya – hayot va o‘lim munosabatlarining poetik ko‘zgusidir. Undagi o‘lim motivi hayotga bo‘lgan nafrat yoki rad etish emas, balki aksincha, borliqqa va tiriklika bo‘lgan cheksiz muhabbatning teskari fojiaviy ifodalanishidir. Elegiya insoniyatga o‘zining foniyligini eslatib turish orqali, yashab o‘tilayotgan har bir soniyaning naqadar go‘zal, betakror va takrorlanmas ekanligini anglatuvchi yuksak falsafiy-lirik janrdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hamdamov U., Qosimov A. Jahon adabiyoti. – T.: Akademnashr, 2024.
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2013.
3. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
4. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018.
5. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – T.: “Sano-standart” nashriyoti, 2017.
6. http://www.ziyouz.com sayti.
7. https://gemini.google.com sayti.